

№окі
ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
в Україні

ВИПУСК
29

Ніжин-2020

Ніжинський краєзнавчий музей імені Івана Спаського
Центр пам'яткоznавства НАН України і УТОПК
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України
Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації
та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій
Історико-культурна асоціація “Україна–Туреччина”
Ніжинська міська рада

**НОВІ
ДОСЛДЖЕННЯ
ПАМ'ЯТОК
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
В УКРАЇНІ**

**Збірник
наукових статей**

Присвячується 400-річчю заснування
Ніжинського реестрового козацького полку
та 395-річчю надання Ніжину
Магдебурзького права

Випуск 29

Ніжин – 2020

Рекомендовано до друку

Вченуою радою

Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського

(протокол № 2 від 25 серпня 2020 р.)

Науково-методичною радою

Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації
та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій
(протокол № 3 від 26 серпня 2020 р.)

Редакційна колегія:

Титова О.М. (відповідальний редактор)

Біляєва С.О., Виногродська Л.І., Гоменюк В.М., Зозуля С.Ю.,

Івакін В.Г., Ніка О.І., Федорин М.О.

Адреса редакції:

01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19,

тел./ф.: (044)280-78-79; e-mail: ukrtopik@gmail.com

Видання зареєстровано

Міністерством юстиції України

(Свідоцтво про державну реєстрацію

друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 16328-4800Р від 02.02.2010 р.)

ЗМІСТ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Жуковський Мирослав (Нікополь)

Про локалізацію острова Томаківка та земляних укріплень
на його території 9

Ковальський Юрій (Миколаїв)

Про козацький зимівник на урочищі Сіверсів маяк у Миколаєві 21

Харлан Олександр (Дніпро)

Козацьке містечко Новий Кодак: у світлі новітніх досліджень 25

Прядко Олександр (Переяслав)

Кропивнянська фортеця XVII–XVIII ст. 42

Титова Олена (Київ)

Нерухомі об'єкти культурної спадщини Київського Подолу,
пов'язані з життям і діяльністю українських козаків 48

Походяща Олена (Київ)

Пам'ятки культури XVII–XVIII ст. з київського Магістрату
(з колекції НМІУ) 54

Івакін Всеволод, Оленич Андрій, Бааронов В'ячеслав (Київ)

Науково-рятівні дослідження Печерського містечка у 2018 р. 67

Івакін Всеволод, Зоценко Іван, Бааронов В'ячеслав (Київ)

Археологічні дослідження в районі Кирилівського монастиря
у 2018–2019 рр. 70

Зоценко Іван, Готун Ігор, Івакін Всеволод (Київ)

Науково-рятівні археологічні дослідження 2019 р. у с. Гатне
Києво-Святошинського району Київської області 73

Івакін Всеволод, Оленич Андрій, Зоценко Іван, Осадчий Руслан (Київ)

Археологічні дослідження міста Борисполя у 2018–2019 рр. 76

Оленич Андрій, Гнера Володимир (Київ)

Нововиявлені археологічні пам'ятки XVII–XVIII ст.
у Болградському районі Одеської області
(за матеріалами археологічних досліджень 2018–2019 pp.) 80

Марченко Олександр, Сиволап Михайло (Черкаси)

Короткий огляд антропогенних підземель Корсунщини 84

Осадчий Євген (Суми)

Порохова майстерня кінця XVI–XVII ст. на території
Путівльської фортеці 87

Чекановський Андрій (Київ)

Дрібна керамічна пластика XVII–XVIII ст. з досліджень
Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря
і прилеглих територій у 1996–1999 pp. 93

Виногродська Лариса (Київ)	
Археологічні дослідження кладовища кінця XVIII–XIX ст. у м. Вінниця (поховання священника)	102
Векленко Віктор, Маріна Зоя (Дніпро)	
Українські жіночі хрестоподібні прикраси XVIII–XIX ст.....	110
Векленко Віктор, Ромашко Олександра (Дніпро)	
До питання визначення деяких різновидів українських хрестоподібних прикрас XVIII–XIX ст.	120
Векленко Віктор (Дніпро), Горішний Максим (Енергодар)	
Українські натільні і нагрудні хрести XVIII–XIX ст. Південної Київщини на прикладі знахідок з території Київської області.....	132
Векленко Віктор (Дніпро)	
Українські натільні і нагрудні хрести XVIII–XIX ст. з території Черкаської області.....	144
Горішний Максим (Енергодар)	
До питання про ідентифікацію та трансформацію одного з різновидів хрестів Київщини	157

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Ковалець Тарас (Чернівці)	
«Вони – законні сини цієї Корони»: Запорозьке козацтво у нововіднайдених листах київського біскупа Юзефа Верещинського 90-х рр. XVI ст. (публікація джерел)	164
Бондар Олександр (Київ)	
Зборівська битва 1649 року крізь призму часу української історіографії.....	174
Задунайський Вадим (Львів)	
Стратегеми Війська Запорозького та збройних формувань Речі Посполитої впродовж кампанії 1651 р. (на прикладі боїв під Вінницею та Ріпками).....	183
Куштан Дмитро (Черкаси)	
Полковники Черкаського полку Війська Запорозького (від 1653 року до ліквідації)	190
Брель Ольга (Чигирин)	
Чигирин на сторінках Літопису Самійла Величка	201
Мірущенко Олександр (Запоріжжя)	
Взаємини старшини новоутворених північних паланок із Кошем та сусідами.....	211
Савчук Кіріл (Київ)	
Сторінки козацької історії Переяславського полку та його формувань (XVII ст.)	215

Сохань Оксана (Батурин)	
Військові канцеляристи та їхня діяльність у роки гетьманування Д. Ігнатовича та І. Самойловича.....	224
Зоць Тетяна (Прилуки)	
Магдебурзьке право м. Прилуки: версії, факти	228
Крішан Акаш (Бровари)	
Від самоврядних традицій Ковеля до магдебурзьких реалій Ніжина: життєвий шлях королівського секретаря Флоріана Олешка.....	231
Панченко Володимир (Київ)	
Прикарпатський слід «пана Каньовського» (до історії міської печатки Городенки XVIII століття)	238
Кремчанина Вікторія (Чернігів)	
Жінки у соціокультурному просторі України XVI–XVIII ст.....	241
Луговик Тетяна (Гомель, Республіка Білорусь)	
Традиційна жіноча сорочка Лівобережжя: особливості крою та оздоблення (за матеріалами дослідження Є.Ю. Спаської «Узоры женских крестьянских рубах Центральной Украины»)	248
Варивода Аліна (Київ)	
Гаптовані нашивки з фігуративними зображеннями у декоруванні українських богослужбових тканин XVII–XVIII ст.: види, призначення, іконографія	252
Рендюк Теофіл (Київ)	
Іван Мазепа і Євангеліє для арабських християн. (Невідомі аспекти щодо Євангелія, виданого гетьманом України Іваном Мазепою та господарем Валахії Константином Бринковяном у 1708 році арабською мовою у м. Алеппо (Сирія)).....	260
Ластовський Валерій (Київ)	
Лівобережне козацтво на сторінках «Синодика» Золотоніського Благовіщенського монастиря (1777 р.)	270
Крутій Віталій (Мена)	
Максаківський Спасо-Преображенський монастир – пам'ятка українського бароко Північного Лівобережжя	272
Михесенко Наталія (Чернігів)	
Моніторинг температурно-вологісного режиму Будинку полкової канцелярії XVII ст. у м. Чернігові	277
Матвішин Ярослав (Київ)	
Козаки, Невер і його Milicechrétienne (1617).....	282
Берест Юрій (Охтирка)	
Дослідник козацької історії Охтирщини Віллі Воліс	294
Бушак Станіслав, Шиман Катерина (Київ)	
Іноземці-дослідники українських народних картин типу «Козак Мамай»	299

Барабаш Наталя, Бондар Валентина, Логінов Дмитро (Кривий Ріг)	
Козацька лулька в українській традиції	312
Ломко Оксана (Батурин)	
Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» і суспільство: основні форми комунікації	322
Кукін Ігор (Київ)	
Окремі способи використання фотомистецтва в музеїчних експозиціях	331
ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА	
Гончаренко Аліна (Київ)	
До історії походження назв посуду в українській мові (на матеріалі поеми «Енеїда» І. Котляревського).....	336
Лазаренко Олеся (Франкфурт-на-Одері, Федеративна Республіка Німеччина)	
Віра Юріївна Франчук – дослідниця писемної спадщини козацької доби	344
Ніка Оксана (Київ)	
До 500-ліття Нобельського Євангелія	350
Осінчук Юрій (Львів)	
Лексика з коренем -муж- в українській мові XVI–XVIII ст.....	356
Перегінчук Тарас (Одеса)	
Козацька піснетворчість: семантика та історичні чинники	366
Радкевич Галина (Київ)	
Мовно-символічна специфіка українських козацьких пісень	376
Рева Лариса (Київ)	
Несвізька друкарня в українській історіографії: Володимир Іванович Барвінок та його «Огляд бібліографії церковно-слов'янських стародруків»	382
Шараф-Уралі Олександр (Миколаїв)	
Козаки-осадчі в назвах балок степового Побужжя	389
Якубова Тетяна (Київ)	
Козацька доба на сторінках праць польських істориків: матеріали щодо вивчення та атрибуції книжкових знаків (за матеріалами фонду літератури польською мовою відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ)	397
Ярошевич Ірина (Київ)	
Першоджерела української правописної системи	411
Яцій Василь (Київ)	
До походження українських антропонімів (на матеріалі «Реєстру Війська Запорозького 1649 року»). XIV.....	416

ТЮРКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ**Шлапак Мар'яна** (Кишинев, Республика Молдова)

- Турецкие архитекторы и инженеры – строители крепостей
Молдавского княжества 422

Біляєва Світлана, Фіалко Олена (Київ)

- Деталь інтер'єру з розкопок барбакану Аккерманської фортеці 426

Харлан Олександр (Дніпро)

- Планувально-конструктивні особливості ногайської юрти:
досвід реконструкції 431

Нечитайлло Павло (Кам'янець-Подільський)

- Знахідки з кістки з досліджень османської кав'ярні
у Кам'янці-Подільському 438

Моїсєєв Дмитро (Канів)

- Графіті з воїном-вершником із Зинджирли-медресе 444

Яшний Денис (Київ)

- Історіографія локалізації палацу кримських ханів у Кирк-Йері:
до критики одного джерела 453

Яшна Ольга (Київ)

- До історії досліджень церкви Ай-Тріада
у Південно-Західному Криму 457

Федорук Андрій (Чернівці)

- Військове спорядження і величина екіпажів бойових слонів
Османа II в битві під Хотином 1621 р. за писемними звістками,
іконографією та матеріалами археології 466

Підвійний Володимир (Київ)

- Тауфік Кезма в історії сходознавства
(на матеріалах архівних джерел) 476

МАЙНГАРДТ-ГОГОЛЬ НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА

- Світлій пам'яті історика, пам'яткохоронця, краєзнавця,
дослідника (Шпаковський Сергій (Хмельницький))** 482

Олександр Харлан (Дніпро)

завідуючий кафедри
Придніпровської державної
академії будівництва та архітектури,
кандидат архітектури

Козацьке містечко Новий Кодак: у світлі новітніх досліджень

У даній праці ми сконцентруємо увагу на міську територію сучасного Дніпра, де в часи існування Вольностей Запорозьких розташовувалося запорозьке містечко Новий Кодак, розглянемо окремі особливості території навколо цього давнього поселення і простежимо історичні етапи формування окремих складових поселення. Серед досліджуваних на теренах м. Дніпра козацьких поселень найпотужнішим в усіх розуміннях є саме це містечко, що колись було столицею Кодацької паланки Вольностей Війська Запорозького Низового. Подібні поселення виникали лише у випробуваних перевірених часом місцях, там, де раніше вже існували давні поселення. Для заснування міста вельми важливими факторами були наявність торгівельних шляхів і концентрація населення, яке б відігравало важливу роль щодо створення безпеки поселення. Виняток складали лише укріплені поселення у прикордонних зонах, де за необхідності їх влаштовували в незаселених місцях як оборонні пункти наступаючої політики державного утворення. Становлення прикордонної фортеці також вимагало залучення великої кількості робочої сили для будівництва, захисту, обслуговування і постійного постачання, однак подібна концентрація населення не гово-

рить про виникнення «міста» (як приклад – створення Богородицької фортеці в 1688 р. на теренах м. Дніпра).

Однією з головних відмінностей міського поселення є його архітектурно-планувальний вигляд, що, у першу чергу, відрізняє місто від слободи. В ньому відображені соціальна структура міського населення, його склад і організація. Вирішальним під час визначення вигляду поселення, як міста, є тип і структура розміщення жителів рядових містян з їхнім способом життя і заняттями, громадські будівлі, житла заможних містян і культові місця. Новий Кодак згадується у численних архівних джерелах як місто з відповідною інфраструктурою. Функція даного поселення, якому здавна надано назву «містечко», не викликає сумніву, саме в цьому поселенні на теренах сучасного Дніпра теорія міста нерозривно поєднується з природою запорозьких поселень і адміністративного устрою Вольностей, до яких воно належало.

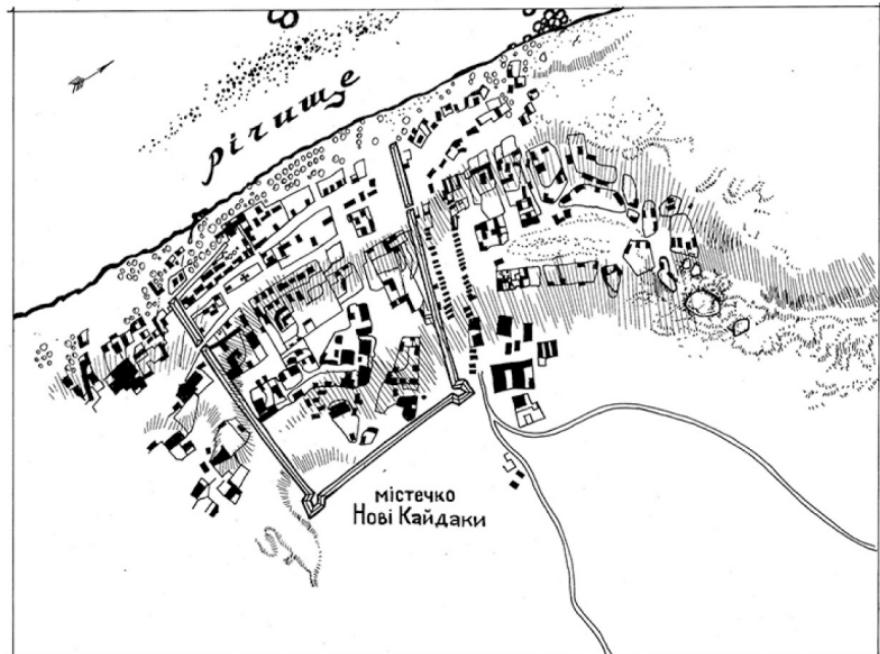
Існують питання щодо структури Нового Кодака, оскільки в нашому розпорядженні доволі пізні архівні картографічні джерела з його історії. Зрозуміло, що місто формувалося в кілька етапів, і важливим завданням на сьогодні залишається дослідження історико-містобудівної структури Нового Кодака в різні часи.

Лише археологічні дослідження можуть дати повне уявлення про план і архітектуру давнього міста. Важливо дослідити територію колишньої фортеці і прилеглі відкриті поселення, що існували вище і нижче за течією Дніпра. Зроблена нами в 2007–2008 рр. реконструкція і локалізація окремих складових фортеці Новий Кодак [10, 18–31] дозволяє сконцентрувати увагу дослідників на певних ділянках території сучасної містобудівної структури. З врахуванням розташування жителі на історичній картографії слід обов’язково відстежити структуру найранішого поселення, ступінь його зв’язку з рельєфом і ухилом місцевості, з історичними балками та ярами, берегом ріки Дніпро і головне – з вірогідними шляхами підходу, маршрутами в середині фортеці, якими могло користуватися населення. Для цього слід ретельно вивчити місцевість і архівні джерела, розуміти, що первинне поселення в цілому і окремі житла могли розташовуватися вздовж берега ріки або зручного маршруту пересування (в такому випадку певна упорядкованість житлової забудови може бути прийнята за трасувальний напрямок вулиці), що знову дає допоміжні напрямки археологічним пошукам.

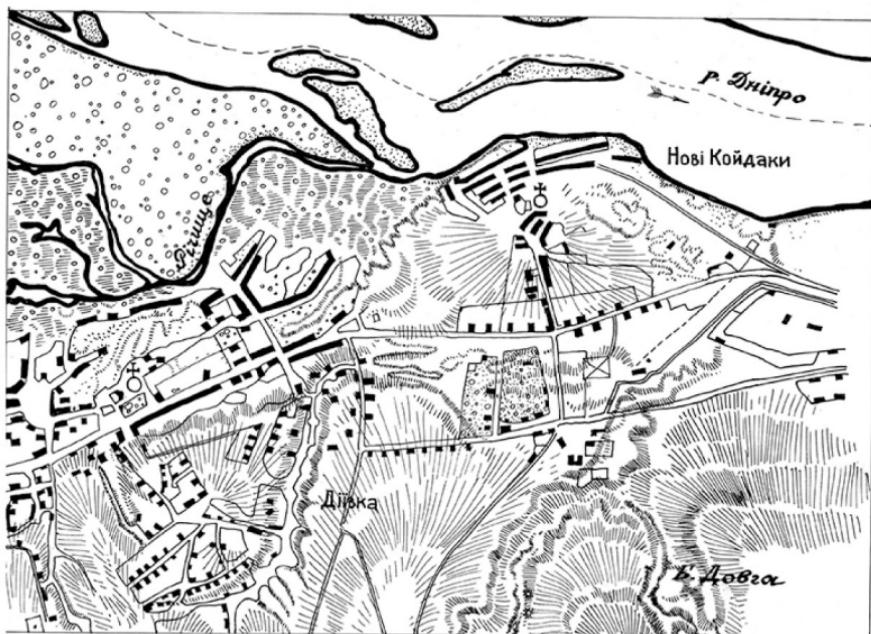
За матеріалами проведених досліджень, локалізація місця розташування Нового Кодака припадає на територію Новокодацького міського району, на території, обмежений трасами сучасних пр. Свободи, вул. Набережна Заводська, Кайдацький шлях і східною межею парку Новокодацького. Домінуюча в даному районі приватна одноповерхова забудова. Ділянка має помітний уклін у бік р. Дніпра.

Своїм виникненням поселення Новий Кодак завдячує перевозові через Дніпро. Не можна сказати, що в даному місці русло ріки було вузьким. Перші згадки про перевіз сягають 1596 р. [3, 427]. Невеликі поселення виникли на обох берегах коло перевозу через ріку. На їхніх теренах пізніше утворилися Новий Кодак і Кам’янка Старожитня¹. Передумови виникнення поселень саме в цьому місці мало досліджені, але формування та розвиток архітектурно-природного ансамблю перевозу зі своєрідною компоновкою гнізд поселень диктувалися

¹ Саме так Лівобережну Кам’янку називав запорожець Микита Корж [9, 54].

Мал. 1. План Нового Кодака 1770-х років. Прорис автора

Мал. 2. Поселення Нові Кайдаки на мапі другої половини XIX ст. Прорис автора

природними умовами та являють характерний для Надпорожжя приклад давніх прирічкових поселень на обох берегах великої ріки.

Давнє поселення розташувалося на першій надзаплавній терасі поруч зі зручним спуском до води на високому мальовничому правому березі з величезними кам'яними скелями, що тягнулися вздовж берегової лінії та групами і поодиноко тирчали у воді [6, 250–251]. На плані Нового Кодака з фрагменту Саксаганського повіту новоутвореної Новоросійської губернії 1778 р. [5] (Мал. 1) показано велику кількість скелястих виходів граніту. Невисокий скелястий мис утворював пологий підйом у напрямку до Крюківського шляху серед непролазних піщаних дюн річкової долини (Мал. 2).

Про ранній період існування поселення матеріалів бракує. Згадка про заснування Нового Кодаку сягає 1645 р. На думку дослідників, храм у поселенні збудовано в тому ж році [4, 133, 151]. Вірогідним є існування дерево-земляного замочку на правобережному виході перевозу, збудованого польським урядом [2, 258] для контролю старого Кодацького перевозу через ріку.

У 1650 р. Новий Кодак вже відомий як містечко з парафіяльним храмом. Відомий дослідник церковного розвитку на теренах колишніх Вольностей Запорозьких Феодосій Макаревський вказував на основі архівних матеріалів і розповідей Микити Коржа, що цього року місто з церквою було підпалене запорожцями з татарами, які викурювали звідти «ляхів», тож, ймовірно, мова йде про католицький храм (костел). Того ж 1650 р. запорозькі козаки відновили храм і відбудували поселення.

Першу культову споруду було збудовано в найдавнішій частині поселення «внизу» [10, 38]. Відомо, що вона була невеликою, з дерева, крита соломою та очеретом. Вірогідно, первинне поселення простягалося вздовж правого берега із заходу на схід й мало одну вулицю. Вулиця мала односторонню забудову збоку, що був близчий до води. Зі східної сторони поселення, на межі з піщаними дюнами, був дуже зручний спуск до річки. Саме тут було влаштовано гавань Кодацького перевозу.

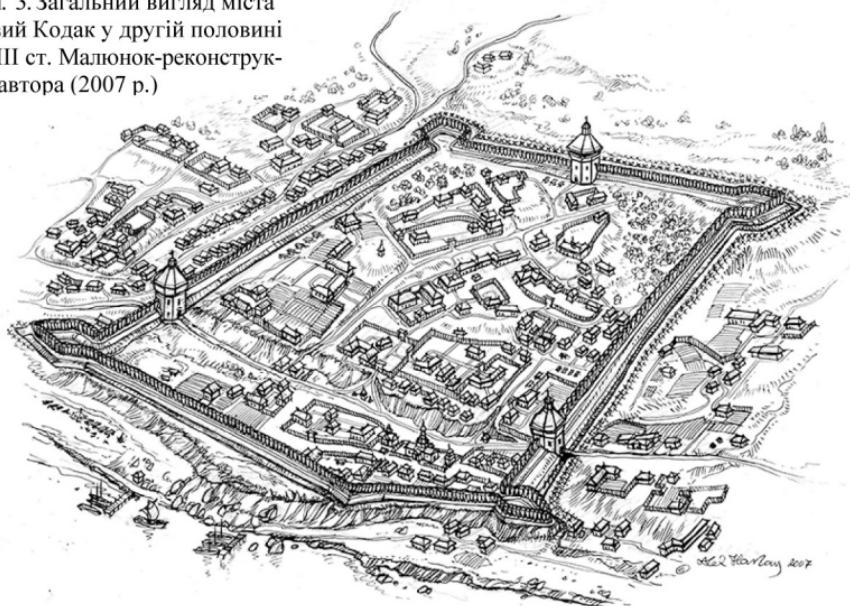
За припущенням історика І. Стороженка, земляну фортецю біля Новокодацького перевозу було збудовано Б. Хмельницьким у 1652 р. [8, 42]. Невідомо, яку площеу займала первинна фортеця, проте місце її розташування на переправі може вказувати про перспективу замислу влаштування містечка як економічного і торгівельного центру, а не тільки форпосту. Про перший етап існування укріпленого поселення знаходимо згадку у історика В. Старостіна, який вказує про певний розквіт поселення у др. пол. XVII ст. під час переселення великої кількості родин з Гетьманщини з майном і його руйнування в 1709 р. [7, 30].

Про другий етап існування Нового Кодака дослідники наводять початок відбудови поселення з 1720-х рр. Феодосій Макаревський вказував, що в 1730-х рр. «Новий Кодак (Нові Кайдаки)... називається вже містом». Новий етап відродження та розбудови починається після повернення запорожців під протекцію Російської держави. З сер. XVIII ст. у документах Новий Кодак називається «містом паланковим», в якому розміщувалося правління військової паланки. Саме в цей час відновлюється наново фортифікація міста і церква. Колишній запорожець Микита Корж так розповідав про цей період: «...Після того як церква, так і це містечко наново було збудовано і фортеця дивною і чудною архі-

тектурою Запорозькою, а саме: все місто обведено було звичною глибокою канавою і гострими рогатками, в дві лави, на сажень від канави. В цьому місті було три башти дерев'яні (Мал. 3), надзвичайно майстерно зроблені: 1-а внизу по Дніпру, 2-а в гору Дніпра, а 3-а на південні; над канавою навколо міста влаштовано було земляний вал, хоч і звичайної величини і висоти, але з чотирма розкатами – по кутам міста, на яких були затверджені гармати, а притому на самому верху того валу поставлено було навколо лозові, плетені кошелі і наси-

Мал. 3. Загальний вигляд міста

Новий Кодак у другій половині XVIII ст. Малюнок-реконструкція автора (2007 р.)

пані землею до верху, на зразок маківки¹. Ці кошелі плетені були внизу дуже вузько, не ширше аршину, а вишиною вгору і в горі шириною косого саженю, і ставляли їх по валу один поруч з другим, так щільно, щоб верхні краї кошелів сходилися разом або зциплювались один з другим, а нижні краї встановлювались на валу; і так це коло, або циркуль, що стояв на валу міста, здавався здалеку на зразок вінця з коронами. Ці кошелі робилися для захисту проти неприятеля... ця хитра диковинка... була майже перша тоді, між усіма як нашими так і ворожими фортецями самим майстерним чином збудована...»².

Як бачимо, земляна фортеця Нового Кодака являла собою значну міську споруду і справляла велике враження на сучасників. Наведений вище опис будівництва фортеці підтверджено і картографічними матеріалами XVIII ст. План міста 1778 р. (Мал. 1) зображує земляну фортецю бастіонного типу, що являла у плані неправильної форми чотирикутник, схожий на трапецію. Споруда видовжена по осі північ-південь із невеличким відхиленням - 6°. Південна сторона була найменшою (близько 250 м), від неї, повільно спускаючись вниз по рельєфу до річ-

¹ Дуже схожі плетені кошелі використовувалися під час укріплення Нової Січі.

² Микита Корж приїздив з Січі у Новий Кодак під час закінчення будівництва фортеці навколо міста і власноруч виготовив і встановив на валу два кошелі.

кового берега, розходилися дві бічні сторони – західна (понад 340 метрів) й східна (понад 350 м), у нижній частині їх об'єднувала північна прибережна сторона – найдовша (блізько 375 м), що тягнулася вздовж скелястого берега ріки. Площа території внутрішнього простору фортеці дорівнювала приблизно 9,9 га.

Основним елементом фортифікації був вал. На бруствер¹, поверх валу було встановлено плетені кошелі, наповнені землею. Перед валом було вирито глибокий рів, огорожений двома рядами загострених рогаток. Від валу рів відокремлювала берма (горизонтальна ділянка завширшки до двох метрів).

На кожному куту укріплення було влаштовано наріжні бастіони (розкати) для розміщення гармат. Фортеця мала чотири бастіонні фронти. Посередині північного фронту, ймовірно, було влаштовано редан (укріплення, що мало два фасади, які виходили за межі фортеці під гострим кутом). На трьох інших фронтах стояли три дерев'яні вежі²: перша – на східному, на відстані 140 метрів від води, друга – на західному, приблизно на такій самій відстані від річки, а третя стояла посеред південного фронту. Східна й західна вежі мали брами з перекидними мостами через рів, крізь них проходила дорога, яка розділяла місто на «верхнє» (друга надзаплавна тераса) й «нижнє» (перша надзаплавна тераса). Південна вежа була найвищим місцем усієї фортеці і за звичаями того часу використовувалася для сторожового спостереження за околицями міста.

Східна і західна вежі були не такими високими, у кілька ярусів і вкривалися наметовими дахами. Вони підкреслювали основні транспортні напрямки й вузли, мали зверхність у зовнішньому вигляді поселення і поряд з культовими спорудами відігравали роль основних вертикальних домінант. Древ'яні складові фортеці в цей час мали допоміжне значення, головна роль відводилась земляним бастіонам.

В оборонній архітектурі України XVIII ст. дедалі більше поширювався бастіонний, безбаштовий тип укріплень. Під час ремонтів або перебудов старовинних фортифікацій на бастіонний манер, які в той час проводилися у державних фортецях, вежі здебільшого не відновлювались. У фортецях запорозьких містечок вежі будувалися і продовжували зберігатися ще якийсь час (як приклад – наявність двох дерев'яних веж у Новій Січі, що фіксує давня картографія). На прикладі Нового Кодака (Кодацька паланка), Самарчука (Самарська паланка) і самої Нової Січі фіксуємо архаїчний тип укріплень – баштовий, який співіснує з укріпленнями бастіонного типу до останніх днів Вольностей Запорозьких.

Зазвичай, у межах земляних укріплень крупних поселень містилися міський торг, соборні та парафіяльні храми, садиби «значних містян», купців, козаків та ремісників. Наявність вказаних складових у паланковому місті Кодацької паланки – однієї з найбагатших у Вольностях Запорозьких, не викликає сумніву. Тут у 1765 р. поруч з однією з двох в'їзних веж розташувався військовий палац, помешкання полковника паланки і старшини, канцелярія. Зі сходу і заходу поруч із фортецею розташувалися великі приміські слободи, які іноді назива-

¹ Бруствер – основний елемент валу, штучне закриття, яке влаштовувалося для прикриття захисників укріплення і гармат від прицільних пострілів.

² Можливо, у плані зруб башти утворював коло або овал (мається на увазі гексаедр (шести-) або октагон (восьмигранний зруб)), за приміром «башти з поля, мірою кругом 20 сажнів», в Чортомлицькій Січі за описом 1672 р. [див. 1, 90].

ли форштадтами. За картографією добре видно, що у межах міських укріплень розпланування було підпорядкованим конфігурації фортечних мурів. У приміських слободах за межами фортеці планування було вільним і підпорядковувалося рельєфу (західна прирічкова слобода) або трасувальним напрямкам фортифікацій (східна прирічкова слобода) з врахуванням гідрографічних умов. Добре видно, що найцільніше була забудована вулична мережа у межах укріплень. Вулиці форштадтів орієнтувались на фортечні в'їзні брами. Величезний топрівельний майдан існував у форштадті перед східною фортечною баштою.

У плануванні Нового Кодака органічно сполучалися кілька розпланувальних систем, у чому відображалась стадійність розвитку міста. Масова забудова міста у XVII–XVIII ст. була садибною, одноповерховою, будувалася з місцевих матеріалів

Мал. 4. Схема розташування залишків фортеці Нового Кодака (XVIII ст.), прилеглих слобод, останньої дерев'яної Свято-Миколаївської церкви, берегової лінії, давніх шляхів в структурі сучасного міста. Кресленник автора

за сталими традиціями і якнайкраще була пристосована до клімату (будівництво з глини, очерету, шелюгу, соломи, іноді дерева було поширеним у степовій зоні).

Щоб з'ясувати реальне розташування території дерево-земляної фортеці Нового Кодака на місцевості, нами в 2008 р. було прив'язано картографію 1778 р. до сучасної топооснови [10, 46]. Найкраще в сучасному середовищі простежуються залишки південного і східного бастіонних фронтів (валу) (Мал. 4). Залишки південного фронту фрагментарно спостерігаються вздовж непарного боку вул. Старобазарна. Вони тягнуться на захід від перехрестя вул. Фортечна і Сибірська, перетинають вул. Річкову, Семена Бардадима й закінчуються посеред кварталу між вул. Грузинською і Семена Бардадима. В цьому місці – найвища позначка залишків фортечного південно-східного бастіону. Залишки східного фронту проходять вздовж парного боку вул. Сибірської і тягнуться від перехрестя з вул. Фортечною, перетинає вул. Алеутську і до вул. Квітки-Основ'яненка, гублячись у промисловій зоні водозабірної станції. Спуск фрагменту західного

фронту простежується лише поблизу вул. Старобазарної, його приблизний направок підказує вул. Семена Бардадима. Трасувальний напрямок північного (прирічкового) фронту зовсім не простежується внаслідок антропогенних чинників¹. Погана збереженість фортеці не дивує, оскільки відомо, що вже на початку XIX ст. залишків укріплень майже не простежувалося неозброєним оком. З поч. XIX ст. фортечні вали нівелювалися, вздовж іхніх трасувальних напрямків влаштовувалися вулиці.

Наряду із земляною фортецею і баштами, що домінували в міському середовищі Нового Кодака, дуже важливим елементом в середині міських укріплень була церква. У 1730 р. дерев'яна Свято-Миколаївська соборна церква існувала

Мал. 5. Свято-Миколаївська церква в Нових Кайдаках, збудована в 1811 р. до перебудови 2006 р.
Малюнок автора 2005 р.

в найдавнішій частині укріплення. Про архітектуру і місце розташування цього храму даних не виявлено. Після загибелі у вогні дерев'яного храму нову дерев'яну церкву збудовано перед зведенням нової фортеці. Будівництво парафіяльного храму тривало приблизно 2–3 будівельні сезони. Відомо, що при новому храмі у 1771 р. перебувало п'ять священиків, а через 2 роки їх було вже 7. Можна припустити, що розмір споруди був чималенький. Хоча точних даних про архітектурні особливості поки не знайдено. До того ж нам відоме місце розташування даної споруди (Мал. 4), що збільшує відсоток вірогідності вдалого археологічного дослідження історичних теренів колишньої церковної ділянки.

За архівними матеріалами відомо, що Свято-Миколаївську церкву в 1780 р.

¹ Досить точно, але з деякими неточностями (мається на увазі розташування фортечних веж) місце фортеці було локалізовано істориком В. Старостіним у виданні «Столиця степового краю» в 2004 р.

було відремонтовано (замінено підвалини вівтарного притвору, а також перебудовано престол). Цього ж року було освячено й закладено церкву Святого Духа на міському цвинтарі.

Вже від 1792 р. знаходимо повідомлення про бажання збудувати новий храм на честь Святого Миколая, оскільки будівля старого храму потребувала капітальної перебудови. Парафіянам дозволили розібрati стaryй хram і частину деревини використати під час будівництва нового храму. Проте на певний час ремонт було відкладено.

Говорячи про місцезнаходження церковної садиби Миколаївської церкви, звертаємо увагу на картографію XVIII ст. Добре видно, що вона знаходилася у нижній частині укріплення на першій надзаплавній терасі (Мал. 5). Це місце найдавнішого розпланування в межах колишньої фортеці – так зване «нижнє» місто, що дуже цікаве з археологічної точки зору (очевидною є наявність багатого археологічного культурного шару). Для цієї території, як і для всієї території колишнього укріплення, слід встановити зону охоронюваного археологічного шару зі спеціальним режимом, щоб усі будівельні, земляні і ремонтні роботи погоджувалися з державними органами охорони пам'яток, а під час проведення земляних робіт обов'язково повинен бути присутній археолог. На теренах колишнього Нового Кодака археологічні розвідки ніколи не проводилися.

Ділянка з дерев'яними храмом і дзвіницею (що стояла на захід від церкви) мала видовжену форму у плані по осі схід-захід. Вона підпорядковувалася основній композиційній осі «нижнього» міста – трасувальному напрямку між двома в'їздами у фортецю у брами східної і західної башт, а також береговій лінії правого скелястого берега Дніпра.

Соборна церква міста на всіх етапах існування являла собою важливу композиційну домінанту, яка, безперечно, виділялася серед навколоїшньої забудови. Дзвіниця, що стояла неподалік, доповнювала композицію силуету культового комплексу й акцентувала увагу на церковній споруді під час в'їзду до міста через західну і східну брами. В церковному комплексі розташувалася приходська школа зі шпиталем.

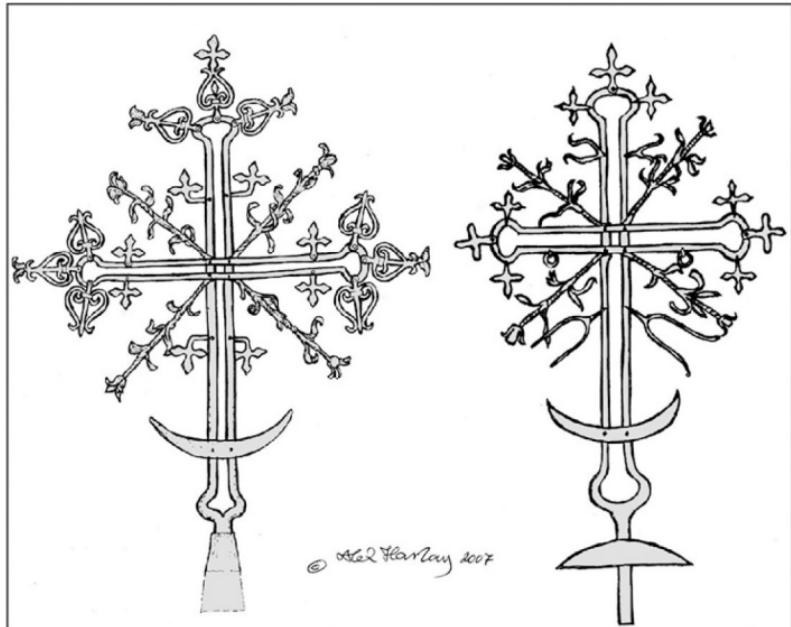
Відомо, що у 1801 р. з дозволу преосвященного Афанасія парафіяни Свято-Миколаївського храму його частково розібрали, вирішивши замінити частину дерева, що втратила конструктивну цілісність. Але саме в цей період було заборонено будувати храми з дерева, тому робота знову зупинилась. Через певний час після довгих роздумів новокодацька громада вирішила будувати нову церкву – кам'яну.

У 1807 р. нове місце освятили й зробили закладку під кам'яну церкву на честь святого Миколая. Місце було обрано вище за рельєфом і відповідало сучасному місцю розташування храму. Завершили будівництво в 1811 р. У відомій 4-хтомній роботі «Памятники градостроительства и архитектуры УССР» в т. 2 вказано рік будівництва Миколаївської церкви в Кодаках – 1807 (охор. № 1078). Не дивлячись на те, що об'єкт є пам'яткою національного значення (первинний вид до реконструкції див. мал. 5), його було «реконструйовано» зі зміною зовнішнього вигляду (об'єкти подібного статусу за законом підлягають реставрації). Було замінено форму двох бань із покрівлею, а також демонтовано єдині віцлі на Дніпропетровщині металеві ковані надбанні хрести – пам'ятки

ставрографічного українського мистецтва кін. XVIII – поч. XIX ст. Вірогідно, ці хрести було збережено ще з останньої дерев'яної церкви та дзвіниці, які, як вказувалося вище, було розібрано для реконструкції на поч. XIX ст. [11, 171–172].

Після ремонту 2006 р. один хрест і дві старі маківки було відвезено до відновленого Самарського монастиря неподалік Новомосковська, а другий хрест встановлено на церкві с. Корольово Новомосковського району Дніпропетровської області. В 2007 р. нами було виконано прорис давніх ставрографічних пам'яток (Мал. 6).

Також нами було проведено дослідження ще однієї цікавої пам'ятки, що має відношення до церкви Нового Кодаку. За ствердженням ктитора нового храму

Мал. 6. Ставрографічний комплекс (металеві хрести з головного об'єму та дзвіниці)
Свято-Миколаївської церкви (1811 р.). Кресленик автора (2007 р.)

Семена Бардадима, відомо, що саме в дерев'яному соборному храмі в 1736 р. в церковному притворі вперше з'явилася невідомо ким принесена, чудотворна ікона Божої Матері. З цього часу ікону почали іменувати «Новокодацькою». Після того, як стара церква згоріла, ікону було здобуто вдруге. Її було встановлено у ризниці новозбудованого дерев'яного храму¹, місце розташування якого відоме нам за картографією 1778 р.

За місцевим переказом, опублікованим ще наприкінці XIX ст., дану ікону було привезено запорозькими козаками зі сходу під час повернення до Запоріжжя в 1734 р. і встановлено в новозбудованій січовій Покровській церкві Нової Січі. Початок масового поклоніння іконі покладено запорожцями після щасливого повернення січовиків з-під Перекопу. Відомості про чудодійність

¹ Рік будівництва нового дерев'яного храму поки не відомий;

образу було розповсюджено по всіх Вольностях Запорозьких, після чого почалося паломництво віруючих, що прагнули зцілення. Поруч з образом почали підвішувати підвіски із зображеннями частин тіла, які потребували зцілення. У 1770 р. ікону перенесли до вівтаря після відновлення чудотворних явлень. Кошовий П. Калнишевський наказав розмістити її у новому кіоті і на власний кошт замовив срібну ризу для неї. Отаман неодноразово приїздив до Нового Кодака на поклоніння до святого образу. Образ навіть називали «іконою Калнишевського».

Старосамарському наміснику Г. Порохні Кіш заборонив інформувати митрополита про поклоніння Новокодацькій іконі Божої Матері, однак після руйнування Січі вища духовна влада дізналася про чудотворну ікону і наказала витягти образ з окремого кіоту і поставити серед інших ікон. Ці дії викликали хвилю збурень у містечку.

Як вказує офіційна дореволюційна преса, влітку 1804 р. святиню було перенесено до міста Катеринослава, а в 1807 р., з дозволу архієпископа Платона, з Катеринослава урочисто перенесено до колишнього Самарського монастиря, що розташувався неподалік колишнього містечка Самарчука (пізніше – Новомосковська II) на річці Самара. З часом вона отримала назву «Самарська». В усіх місцях її колишнього розташування після перенесення ікони залишали список з ікони. Тому на сьогодні відомо про кількість списків Новокодацької ікони Божої Матері.

Як зазначалося вище, оригінальна ікона мала потемніле від пожежі зображення. Завдяки катеринославському досліднику В. Машукову маємо інформацію про два варіанти ікони, які він фотографував наприкінці XIX ст. в домовому храмі архієрейського будинку в Катеринославі і в заміському архієрейському будинку неподалік Новомосковська (у Свято-Миколаївському соборі колишнього Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря). Дослідник опублікував ризу з потемнілою іконою, що знаходилась, за його інформацією, в Миколаївському соборі колишнього Самарського монастиря у праці «Матеріали к изучению церковной старины Украины» (Харків, 1905 р.) і зробив її опис: «...Божа Матір зображена по пояс, молячись перед невеличким розп'яттям. Її голова нахиlena до лівого плеча, а руки складено, хрестообразно на грудях». Ширина ікони 9 (40 см – О.Х.), висота 10 вершків (44,45 см – О.Х.). На іконі посріблена риза з вичеканеними зображеннями в лівій частині і внизу знаряддя Христових страждань. Навколо глави Божої Матері – сяйво з променів, а над головою – корона. Корона і сяйво прикрашено мілкими камінцями; окрім того, на короні – два синіх, один зелений і один ліловий камінці; на головній пов'язці зірка з одним зеленим і кількома білими камінцями, з таких же камінців – зірка на правому плечі, а на грудях – зірка з білих камінчиків. Внизу, на ризі ікони вирізано три написи: «1. Ікона сія пресвятої Богородиці славиться з 1736 году», «2. Следовательно от того времени протекло до ныне сто лет», «3. Лик святой иконы потемнел от пожара во пламени коего быв она уцелела»...»¹.

¹ Ми широ вдячні журналістці Любові Ядерській за надану копію фотографії В. Машукова гарної якості, знайдену нею під час зйомок фільму про Ікону Самарської Божої Матері, що зберігається в Художньому музеї м. Дніпро. Відбиток саме цієї ризи фрагментарно опубліковано В. Машуковим у наведеній праці.

Виходячи з вирізьблених написів на іконі (ризі), стає зрозумілим можливий час виготовлення ризи із заміського архієрейського будинку – 1836. До того ж, Володимир Машуков припускає, що, вірогідно, написи зроблено при преосвященному Гавриїлі (Розанові).

Друге фотографічне зображення ризи, що зберігалася в архієрейському будинку в Катеринославі, намі знайдено в архіві Санкт-Петербургу. На ньому зображені зовсім інший витвір. В нижній частині срібної ризи виконано напис, що вказує на причетність до його створення кошового П. Калнишевського.

Після опрацювання цих двох зображень маємо нагоду вперше в історії дослідження Ікони Новокодацької Божої Матері вказати, що оригінальна ікона із срібною ризою, яка виготовлена коштом отамана П. Калнишевського, зберігалася в домовій церкві архієрейського будинку в Катеринославі. Список з неї з новою посрібленою ризою виконаний, вірогідно, на замовлення Гавриїла (Розанова) в 1836 р. було відправлено і встановлено в колишньому Самарському монастирю (заміському будинку Катеринославських архієреїв). Саме цей список 1836 р. міг отримати називу Ікона Самарської Божої Матері. Як зазначав В. Машуков, в описі Самарського архієрейського будинку за 1898 р. цей список ікони було названо образом Божої Матері всіх скорботних Радості і показано чудодійною. У публікаціях до 1837 р. ікону називали просто «Богородично» без будь-якого найменування, а вже у виданнях 1873 і 1894 рр. знаходимо називу «Самарська». Тоді, як знову вказував Машуков, ікону називали Самарською саме в Катеринославі в архієрейському будинку.

Назва «Новокодацька» або «Ікона Калнишевського» зникла надовго як і згадка про саме колись славне паланкове місто однієї з найбільших запорозьких паланок. Оригінал ікони було розміщено у домовій церкві катеринославських архієреїв подалі від православного загалу. Не дивлячись на офіційно відому появу чудотворної ікони в 1736 р., її порівнювали і вважали похідною від офіційно затвердженого чудотвор-

Мал. 7. Ікона Самарської Божої Матері XIX ст. (із зібрання Дніпропетровського художнього музею). Копія з ікони Новокодацької Божої Матері. Прорис автора 2007 р.

ного образу Охтирської Божої Матері, яка з'явилася лише через три роки після Новокодацької ікони! Священний синод Російської імперії, заснований Петром I, так і не визнав офіційно запорозьку ікону чудодійною.

Оскільки зображення оригіналу поки не знайдено, єдиним достовірним джерелом особливостей іконографії «Новокодацької Божої Матері» можна вважати згадану вище срібну ризу, зображення якої увічнив Володимир Машуков. Фото оригіналу ризи, виконаної на замовлення П. Калнишевського, потребує окремого дослідження. Напис на ризі 1772 р. повідомляє: «Сия шата сделана к Бого-

Мал. 8. Новий Кодак як частина майбутнього губернського міста Катеринослав. Фрагмент мапи ПГМ Катеринославського повіту Катеринославської губернії

матери в Ново-Кодацьку церковь в цену 161 рубль 25 коп. коштом его вельможности пана кошевого атамана Петра Ивановича Калнышевского 1772 года, декабря 30 дня, а весу в ней три фунта, 21 лот».

Під час порівняння з оригінальною ризою вцілілих списків, виявлених нами на сьогодні (відомо б самих старих копій¹) «в міру і подібність», з'ясувалося, що в регіоні в другій пол. XIX ст. було виготовлено певну кількість списків з Ікони Новокодацької Божої Матері (Мал. 8). Фіксація заміни текстів і назви образу демонструє певну закономірність – майстри використовували тимчасові віяння громадської думки, що формувалася під впливом вищої релігійної влади.

Подібний розвиток думки міг статися лише в конкретній історичній ситуації.

¹ Відомі наступні списки, що зберігаються: 1. У Свято-Троїцькому соборі міста Новомосковська, Дніпропетровської області; 2. У відродженному Самарському Пустельно-Миколаївському монастирі (у Свято-Миколаївському соборі) поблизу міста Новомосковська; 3. У Свято-Троїцькій церкві (з 2000-го року – соборній) міста Дніпро; 4, 5, 6. У зібранні Дніпропетровського художнього музею (з Очеретуватого і Новомосковська кін. XIX ст.).

Ікона «Новокодацької Божої Матері» отримала шанування на зорі правління Нової Січі. Іконографічна композиція даної чудодійної запорозької ікони має певні відмінності від образу Охтирської Божої Матері і низку індивідуальних особливостей. До того ж, за походженням вона більш рання. Пізніші за часом списки з чудотворного образу повторюють оригінал.

Говорячи про місцерозташування містечка Новий Кодак, не можна оминути особливість шляхів, про які згадував ще Д. Яворницький. Кодацький перевіз поєднував правий берег, яким тягнулося відгалуження Крюківського шляху, і лівий берег, до якого підходив Брилевий шлях. Важливим у різni періоди був річковий шлях Дніпром. Саме в місці утворення перевозу на правому березі існував пологий підйом на вододіл між Дніпром і Мокрою Сурою. Важливим завданням є реконструкція траси перевозу на лівий берег. Хоча дослідники і робили спроби локалізації напрямку і місця розташування лівобережного причалювання перевозу, на нашу думку, слід ретельніше дослідити особливості русла Дніпра і розташування островів до підйому води і їхнього затоплення. Від правильності локалізації буде залежати правильність визначення місця розташування Кодацького редуту, місце якого вельми важливе для археологічних розвідок в контексті дослідження лівобережної частини (про це детальніше в спеціальному випуску даної серії, присвяченому Кам'янці Старожитній).

Цікавими, на нашу думку, є об'єкти кін. XVIII ст., що існували на теренах Нового Кодака – місце садиби П. Калнишевського (про її наявність вказував В. Голубуцький), башти (західна, східна і південна), дерев'яні церкви на честь святого Миколая, дерев'яна церква на честь зішестя Святого Духа, військовий палац, паланка, канцелярія, скарбниця, арсенал із пороховим льохом, церковне правління, митна контора при перевозі, школа, шпиталь, великий базар зі східного боку фортеці, дерев'яний палац Катерини II¹ із західного боку від фортеці (місцю його розташування присвятив увагу В. Старостін), тріумфальна арка і башта з причалом на Дніпрі для зустрічі цариці (спроби локалізації належать В. Бінкевичу і В. Камеко). Вельми важливо локалізувати стародавні кладовища (наприклад, за спогадами новокодацького мешканця Євгена Панащенка, записаними В. Камеко під час риття ям під господарчі споруди в садибах, які розташовані навколо перехрестя вул. Фортечної і Сибірської, часто знаходили стародавні поховання). Доволі широкий діапазон типів споруд містечка різного призначення згадується в архівних джерелах, тож археологічні дослідження уможливлють уточнення і вивчення певних конструктивних особливостей, характерних для пануючих на теренах колишніх Вольностей будівель і споруд XVIII ст.: житлові будинки, шинки, крамниці, млини, пивниці, постоялі двори, льодовні, льохи, майстерні та ін.

Ще й досі в офіційних документах про час заснування міста Дніпро значиться 1776 р. – рік заснування Катеринослава I на р. Кільчень (локалізація за межами

¹ 2 березня 1786 р. наказом сенату було оголошено про подорож Катерини II. Було розіслано по різних губерніях малюнки дорожніх палаців (будівництво передбачалося в тих місцях для зупинки, де не знайдеться належних будинків). Потомкіну на будівництво шляхових палаців було видано 130 тис. крб. в 1783 р. і 100 тис. крб. в 1786 р. Усі палаці забезпечувалися меблями, посудом і столовою білизною. Під колір меблів обирається для обивки набір шовкової матерії. Усе літо, осінь і початок зими 1786 р. велися різні приготування на всьому шляху майбутньої подорожі.

сучасного міста!). Вже під час виникнення ідеї будівництва нової імперської столиці потужний населений пункт Новий Кодак потрапив у поле зору нових можновладців. Існуюча тут переправа, фортечні мури, паланка, потужна релігійна громада, ярмарок сталися в нагоді, коли було розпочато формування нових адміністрацій і будівництво нового губернського центру. Саме тут було відкрито воєводську канцелярію (1776 р.), Слов'янську протопопію (в 1777 р.). Новокодацьке громадське правління і городничий згадуються в документах 1780-х рр. З початку 1783 р. Новий Кодак набув статусу повітового міста, а щойно створений Саксаганський повіт було переіменовано на Новокодацький.

Новокодацька міська округа була створена вже в 1770-х рр. Нам добре відомі офіційні документи 1784 р. і 1786 р., в яких йдеться про заснування Катеринослава II на р. Дніпро із містечка Новий Кодак. Межі Новокодацької міської округи було покладено в основу формування Катеринослава. В 1784–1786 рр. м. Катеринослав не розділяється з м. Новий Кодак. Від 1787 по 1791 р. Новий Кодак у багатьох документах мав назву Катеринослав.

Існуюче запорозьке укріплене містечко виконувало роль форштадту в той час, як формувався новий центр у межах його території. Новостворюваний амбіційний задум столичного міста просто фізично не вміщувався в давньому паланковому містечку, тому межі міської округи найкраще підказували територію для створення потужної міської інфраструктури – ареал використання новокодацької міської округи (Мал. 8).

За першими проектними планами, Катеринослав II Дніпровський повинен був будуватися у вигляді укріплення за всіма новітніми фортифікаційними правилами, застаріла баштово-bastіонна традиція Нового Кодака вже не відповідала стратегічним завданням нового часу. Саме тому, на нашу думку, для формування масштабного містобудівного ансамблю було обрано вільний від забудови пагорб. Навіть після того, як у наступних проектах відмовилися від земляних укріплень, місцерозташування нового центру Катеринослава продовжували розробляти на пагорбі.

Зрозумілим, на наш погляд, був задум поєднання Нового Кодака з новопроектованим центром губернського міста. Низинна територія між вказаними місцями довгий час об'єднувалася шляхом, який із часом починають називати «проспект» (1792 р.). Саме на цьому трасувальному напрямку з'являється на плані 1793 р. величезний виробничий комплекс. Тяжіння до Нового Кодака було обумовлене не лише територіально, стратегічно, а ще й економічно. Нещодавно опубліковане дослідження дніпровської дослідниці Г. Швидько «Загадкова шовково-панчішна фабрика» (2019 р.) проливає світло на період існування першого промислового підприємства Катеринослава – Нового Кодака – шовково-панчішної фабрики князя Г. Потьомкіна. Про використання новокодацької будівлі шляхового палацу періоду подорожі Катерини II 1787 р. для розміщення в 1791 р. обладнання шовково-панчішної фабрики було відомо і раніше, але вважалося, що її було переведено до нових промислових теренів міста в 1794 р. під назвою «шовково-панчішна фабрика». Дослідниця з'ясувала, що Катеринославська казенна фабрика складалася з двох відділень: суконного, яке виникає в 1794 р. на проектному місці між вищезгаданими територіями, і шовково-панчішного, яке продовжувало працювати в Новому Кодаку ще до 1796 р. Обидва відділення перебували під керівництвом одного директора [12, 18–31].

Плани Г. Потьомкіна щодо влаштування 12 фабрик в Катеринославі вказували на вектор розміщення потужного перспективного виробничого району – це напрямок «проспекту до Кайдака». Планувалося поширювати міську структуру саме у бік Нового Кодака. Спочатку несподівана смерть головного ідеолога будівництва Катеринослава, низькі темпи формування нового міського центру, потім – припинення державного фінансування привели до повільноті освоєння міських територій поруч із Новим Кодаком. Первінним задумам об'єднання нового центру з Новим Кодаком судилося збутися лише в останній чверті XIX ст. Територія потужного промислового району підійшла впритул до теренів колишнього паланкового центру.

Історія показала, що для влаштування нового центру Катеринослава на Дніпрі було обрано не найкраще місце. Центральна частина міста Катеринослава, що знаходилася нижче за течією, ніж великий прирічковий промисловий комплекс наприкінці XIX ст., зіткнулася із серйозною проблемою чистої води. Тому на початку ХХ ст. Катеринослав знову відчуває потребу в Новому Кодаку, який знаходиться вище за течією. З 1906 р. в межах колишнього давнього укріплення на березі Дніпра було розпочато будівництво нового водозабору для потреб нового водогону, пуск якого відбувся в 1909 р.

Політична та ідеологічна несумісність імперського часу з козацькими традиціями спонукала використовувати колишню містобудівну і планувально-межову новокодацьку основу, а також нівелювати будь-яке нагадування про колишній адміністративно-територіальний устрій та вольності.

Ще з 1787 р. починає створюватися міфологема про заснування Катеринослава, нібито, на порожньому місті. Землі, приналежні та підпорядковані Новому Кодаку, були переписані на Катеринослав як міські землі. Передмістя Новий Кодак (Нові Кайдаки) поступово втрачало всі вагомі позиції економічного існування: до Катеринославу було переведено ярмарки (із забороною збирати їх у Новому Кодаку), заборонено продаж вина в Новому Кодаку, влаштовано наплавний мост у Катеринославі (із закриттям давньої Новокодацької переправи), бажаючі записатися у купецтво або міщанство мали переселитись до Катеринослава.

Навіть зникнувши з мап, Новий Кодак продовжує залишатися частиною історії Дніпра. Маркування цього історичного поселення на папері вже відбулося, однак головним завданням залишається відновлення пам'яті про нього у просторі міста, маркування його плями забудови та важливих складових на законодавчому рівні. Перші вагомі результати вже отримано після важливої топонімічної реформи і кропіткої праці спеціальної комісії міськради щодо переіменування вулиць і районів відповідно до законів про декомунізацію. Місце нашої уваги на мапі Дніпра отримало низку цікавих назв, пов'язаних зі справжньою історією краю. Це важливий крок для рятування від остаточного знищення і для відродження забутих або знівелюваних навмисно уривків становлення нашого міста. На черзі – опрацювання проектної містобудівної документації з визначенням колишньої території давнього поселення на креслениках міста. Вкрай важливо, щоб під час виконання сучасних будівельних робіт на теренах фортеці виконувались розвідувальні археологічні дослідження на предмет наявності культурного шару, спостереження за земляними роботами господарчих суб'єктів, охоронно-рятувальні археологічні розкопки. На основі майбутніх ар-

хеологічних досліджень із врахуванням наших розробок вищевказано територія може отримати цінні і важливі локації, пов'язані з міською історією, що привабить місцеву владу та підніме почуття самосвідомості місцевих мешканців у питанні вшанування і розвитку місцевої інфраструктури, її насиченості, неповторності і унікальності. Це, у свою чергу, привабить туристів та паломників, надасть можливість репрезентувати локальну колективну свідомість і пам'ять мешканців даного місця, що, у свою чергу, доповнить феномен суспільного «пригадування», коли у громадську пам'ять поступово повертаються образи минулого, достойні презентації в офіційному просторі.

Як бачимо, цікавих питань щодо історичних об'єктів Нового Кодака залишається велика кількість. окремі сторінки історії надихають на нові пошуки. Отримані відповіді відновлюють давно забуті образи з доволі унікальними подробицями. Ці подробиці дозволяють говорити, що місто Новий Кодак було в епіцентрі багатьох подій часів Нової Січі, виконувало не останню роль в адміністративному, культурному і культовому житті Запорозьких Вольностей. З падінням Січі його роль доволі довго залишалася не просто помітною, а правильно сказати – ключовою! Нівелювання пам'яті про Новий Кодак відбувалося на різних рівнях: планувальному, територіальному, адміністративному, економічному, соціально-політичному і навіть культовому.

Головним завданням нашого часу є відновлення пам'яті про витоки нашого міста, про його предтечу – Новий Кодак – палацове містечко Кодацької паланки Вольностей Запорозьких. За допомогою археології слід визначити історичне місце розташування вище наведених складових даного історичного поселення на різних етапах його існування. Першим кроком уможливлення даного процесу повинно стати внесення змін у науково-проектну документацію історико-архітектурного опорного плану м. Дніпра, що є складовою генерального плану міста. На головному кресленіку слід вказати зону охоронюваного археологічного шару «Фортеця Нового Кодака» XVII–XVIII ст. з прилеглими слободами і охоронну зону Свято-Миколаївської церкви – пам'ятки архітектури національного значення. Даний документ дозволить фахівцям проводити дослідження теренів колишньої предтечі сучасного мегаполісу.

Джерела та література

1. Ленченко В.А. К истории деревоземляных укреплений // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. К., 1980. С. 90.
2. Макаревский Ф. Краткие сведения о местночтимой иконе Божьей Матери, находящейся в Самарском Пустынно-Николаевском монастыре Екатеринославской епархии // Скалозуб Ю. История Екатеринославской епархии. 1775–1917 годы. Дніпропетровськ: Січ, 2001. С. 258.
3. Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Днепропетровск: ВАТ «Дніпрокнига», 2000. С. 427.
4. Мицук Ю. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. Дніпропетровськ, 1997. С. 133, 151.
5. План Новороссийской губернии Саксаганского уезда, течение р.. Днепра (правый берег) 1778 г. от mestечка Новые Кайдаки до mestечка Старые Кайдаки (9 частей) // Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). Ф. ВУА. спр. 24100.
6. Путешественные записки Василья Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. СПб., 1787. С. 250–251.

7. Старостін В. Столиця степового краю. Дніпропетровськ. Нариси з історії міста. Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпро книга», 2004. С. 30.
8. Стороженко І.С. Степовий кордон України (XV-XVII ст.) // Історія міста Дніпропетровська. Дніпропетровськ: Грані , 2006. С. 42.
9. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса, 1842 // Приложение к газете «Собор». Репринтное издание. Днепропетровск, 1991. С.54.
10. Харлан О. Архітектура та будівництво // Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. К.:Українські пропілеї, 2008. С.37–53.
11. Харлан О. Спотворена пам'ять століть // Мос Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2011 рік II півріччя. У 2-х частинах. Ч. II. Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2010. С. 171–172.
12. Швидько Г. Загадкова шовково-панчішна фабрика. Дніпро, 2019. С.18–31.